

- военных поселен на Украине: Учебное пособие. – Днепропетровск, 1982.
10. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Т. XXXIV. – № 26/380.
11. Полное собрание законов Российской империи. – Т. XXXV. – № 27/512.
12. Из записок сенатора А.Я.Стороженко // Киевская старина. – 1884. – Т.Х. – №12.
13. Осадчий Т.И. Крестьянское наделное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. – Херсон, 1899.
14. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф.ВУА. – Оп. 1. – Спр.1960. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.ХІ. – Ч.І. – Херсонская губерния. – СПб, 1849.
15. Энциклопедический словарь. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. – Т. XXXXVIII. – СПб., 1899.
16. Шмидт А. Материалы для статистики и географии России. Сообщения офицеров Генерального штаба Херсонской губернии. – СПб., – 1863.
17. Шмидт А. Краткое состояние Новороссийского военного поселения в последнюю эпоху его существования. – СПб., 1864.
18. РДВІА. – Ф.411. – Оп.1. – Спр.603. – Атлас статистических округов Херсонского поселения.
19. Сперанский М.М. О военных поселениях. – СПб., 1825.
20. Военные поселения при графе Витте // Древняя и Новая Россия. – 1880. – №7.

Н.В. Венгер

АГРАРНА КОЛОНІЗАЦІЯ? ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ ОСОБЛИВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ЗОНИ НА ТЕРИТОРІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ МЕНОНІТСЬКИХ КОЛОНІЙ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)

Важливим чинником в історії освоєння південноукраїнських земель Російської імперії була колонізація XVIII – першої третини XIX ст. Розробкам проблем колонізації присвячені численні дослідження вітчизняних та зарубіжних авторів [1; 2; 3; 4; 5]. Особливе звучання дана тема придбала останніми роками у зв'язку із збільшенням дослідницького інтересу до історії тих національних груп, чия поява в Україні пов'язана із початком колонізації [6]. Історіографічна традиція небезпідставно іменує колонізацію другої половини XVIII – першої третини XIX століття аграрною. Проте, за даними сучасних досліджень, такий масштабний процес мав комплексний і багатовекторний характер. Різні національні групи, які брали участь в програмі колонізації, продемонстрували різноманіття моделей адаптаційного і подальшого економічного розвитку. У статті автор ставить за мету на прикладі історії менонітських аграрних колоній простежити особливості розвитку підприємництва в першій третині XIX ст., що дозволяє декілька змістити акценти в оцінці характеру практичної колонізації. До того ж найоб'єктивніше сутність проекту колонізації виявляють не стільки цілі, проголошені урядом, який був ініціатором програми, а ретроспективний аналіз, який очевидніше демонструє різницю між «задуманим» і «фактичним».

Вихід Російської імперії до берегів Чорного і Азовського морів наприкінці XVIII ст. мав глобальні економічні наслідки для розвитку країни. З метою

прискорення процесів освоєння нових територій урядом був використаний традиційний для Російської держави метод – колонізація. Перша програма переселення, прийнята Катериною ще до приєднання Кримського ханства [7, 23], передбачала, переважно, поміщицьку колонізацію, тактику використання власне російського людського ресурсу, виявилася малоефективною, і часто землі, які поступили у власність, не освоювалися з господарської точки зору. У зв'язку з цим держава вимушена була провести перереєстрацію раніше розподілених земель, а разом розробити нові, ефективніші методи колонізації [5, 113]. Так у розпорядженні уряду знов з'явилися вільні території, які на цей раз були заселені іноземними поселенцями.

Уряд був зацікавлений у комплексному освоєнні нового регіону, зокрема в його промисловій модернізації. За правління Катерини II в Росії розпочався розвиток промислового підприємництва. На початку свого царювання молода імператриця із властивою їй обачністю послідовно і цілеспрямовано здійснювала реформування соціальних і економічних основ російського життя [8, 52]. Її програма в серці підприємництва включала елементи приватизації і конверсії, розширення місткості внутрішнього ринку і легалізації приватної власності, знищення державних монополій і початок формування «середнього» стану. Ці вельми істотні для майбутнього Росії нововведення мали вплив, можливо, не безпосередній, а опосередкований, на формування проектів колонізації. Характер нової програми, орієнтованої на зарубіжні контингенти переселенців, також містив деякі найважливіші умови для розвитку підприємництва в аграрному секторі. Маніфест, підписаний Катериною II 22 червня 1763 р., надавав пільги і окреслював зобов'язання російського уряду перед переселенцями [9, 313]. Згідно вказівок уряду від 1784 р., для поселення емігрантів були надані землі на території Новоросії в межах майбутніх Катеринославської (52 000 дес.), Херсонської (253 000 дес.) і Таврійської (214 000 дес.) губерній [7, 21]. Аналіз Маніфесту 1763 р. дозволяє виділити декілька категорій прав переселенців: 1) загальногромадянські (3 позиції); 2) регламентуючі умови адаптації (2); 3) релігійні (3); 4) комплекс прав, який відображав перспективи і пільги поселенців у області підприємництва, що цікавить нас (7). Емігрантам дозволялося селитися в містах і в колоніях, на вільних для хліборобства землях, записуватися в купецтво, цехи [9, 313]. Надавалося право звільнення від податків: на 30 років землеробам-поселенцям сільськогосподарських колоній, на менші терміни – колоністам, що оселяться у містах [9, 313]. Особливо заохочувалися ті емігранти, які мали намір засновувати фабрики і заводи. В процесі переїзду такі категорії емігрантів інформувалися про те, що їх підприємства можуть утворюватися на відстані не менше 60 верст від міст (тобто на території колоній) [11, 47 – 48]. Колоністи, які зможуть збудувати в Росії заводи, а також будуть виробляти раніше невідому для країни продукцію, на 10 років будуть звільнені від платежу внутрішнього, портового і прикордонного мит [9, 315]. При колоніях дозволялося організувати торги і ярмарки без зборів мит з об'єму продажі в державну скарбницю [9, 314]. В'їзджаючи мали право безмитного ввезення товарів на 300 крб. для продажу на місцевих і російських ринках. Що ж до російських

підданих, що оселилися в південноукраїнському регіоні, то вже з середини 90-х рр. XVIII ст. для них головною умовою закріплення земельної власності на нових територіях було існування фабрики або заводу, будівництво млинів і дамб, висадка лісу [5, 115].

На підставі «Маніфесту» 1763 р. кожна з етнічних груп одержала певні пільги. Проте умови практичної колонізації для різних національностей відрізнялися. Найсприятливішою була ситуація для заселення німців-колоністів, менонітів і французів. Якщо остання програма, складена Ришельє для переселенців з Франції, так і залишилася проектом, то меноніти зуміли ефективно скористатися наданими їм безпрецедентними можливостями. Так, тільки вони одержували найбільший наділ землі на сім'ю (65 дес.), а також найдовший термін звільнення від податків. Таким чином, саме меноніти реально отримали найвигідніші права із всіх прибулих груп. Тим самим уряд, не до кінця усвідомлюючи сутність свого проєкту, застав на території менонітських колоній основи формування «особливої економічної зони».

Особлива економічна зона (як один з видів «вільної економічної зони») – форма прискореного розвитку економічної системи на конкретній території країни, в рамках якої встановлюються особливі правила економічної діяльності [12, 234]. Іманентними ознаками такої зони були: 1) особлива територія; 2) пільгове оподаткування; 3) спеціальні валютно-фінансові й законодавчі умови.

Економічний режим, встановлений на території менонітських поселень, повністю відповідав вище названим характеристикам. Територіальне оформлення зони було розпочато з моменту переселення менонітів у 1789 р. У 1790 р. на Хортиці було засновано 8 перших колоній. До 1824 р. їх кількість складала 18. У 1803 р. для переселенців були виділені землі на р. Молочна (Таврійської губернії), де до 1870 р. було створено 57 колоній у Гальштадтській і Гнаденфельдській волостях. Важливим чинником територіальної єдності й замкнутості зони були особливості компактного розташування поселень, а також конфесійна специфіка життя переселенців. Традиції віровчення вимагали від менонітів окремого мешкання «від всього світу і речей в них» [13, 42]. Навіть німецькомовні лютерани і католики не допускалися в межі менонітського соціуму. Цікаво, що особливу роль у збереженні замкнутості общин відіграла діяльність регулюючих органів. Вони забороняли розвивати менонітське підприємництво за межами поселень [14, 5–6]. Довгий час міграція ремісників допускалася лише в межах менонітських поселень [14, 30–31]. За межами колоній можливо було лише брати участь у виконанні різного виду підрядних, переважно сезонних, робіт (наприклад, споруди млинів, в яких меноніти були визнаними майстрами). Ситуація, проте, змінилася після ухвалення закону 27 листопада 1812 р., коли менонітам, що побажали займатися підприємництвом, було дозволено переселятися в довколишні міста і вступати в купецтво при збереженні колоністського звання і виконанні податкових повинностей за обома званнями [15, 6].

Особливий інтерес виявляє питання про кредитні можливості. Як відомо, аж до другої половини XIX ст. у Росії не було кредитної політики. Державний кредит в промисловості фактично не відчувався [16, 229].

Однак меноніти користувалися пільгами і кредитами, які, хоча і не складали значних сум, але все ж таки були достатніми для відкриття невеликої майстерні. Така можливість була законодавчо оформлена після ухвалення правил «На позичкову видачу фабрикантам, заводчикам і ремісникам позики з капіталу для заохочення промисловості», прийнятих 23 грудня 1803 р. [17, 17].

Певну специфіку «особливій зоні» додавала і наявність окремого органу управління – Опікунської контори, яка була заснована у 1800 р. [18, 244]. Завдяки регулюючій діяльності контори, економічна система поселень не вступала в суперечність з навколишнім світом, забезпечувала динамічний розвиток мікрозони за спеціальними законами, більш незалежними від економіки Росії в цілому, що спостерігатиметься в подальший період.

«Особлива зона» на території менонітських колоній складалася не у момент утворення поселень, а сформувалася в процесі поступального розвитку колоній. Її наявність, про яку уряд не проголошував законодавчо, виявилася фактично і не стільки в констатації привілеїв і можливостей, скільки тоді, коли ці привілеї і можливості стали виражатися в конкретних результатах. Одним із несподіваних підсумків розвитку поселень в умовах даної зони стали успіхи становлення підприємництва на території поселень. Оскільки обсяги публікації не дозволяють зупинитися на детальному аналізі еволюції «особливої зони», представимо лише абрис, загальні характеристики процесу.

Незважаючи на те, що колонізація спочатку замислювалася як аграрна, виконавчі органи не розробили систему відбору переселенців. Як показує аналіз перших груп емігрантів, серед них переважали представники ремісничих спеціальностей. За образним висловом К. Келлера, «у Новоросії утворилися поселення колоністів, де насилу можна було відшукати хоча б одного селянина» [18, 181]. Проте контролюючі органи ретельно стежили за виконанням умов, які стосувались залучення до землеробської діяльності всіх без винятку переселенців (1780 – 1806 рр.). Це накладало на владу додаткове фінансове навантаження, оскільки поселенці, які не мали достатньої практики, потребували серйозної підтримки з її боку.

Мабуть, саме недолік фінансування став однією з основних причин, що примусила владу перейти до орієнтації колоністів на самостійне вирішення своїх фінансових проблем. Ці чинники багато в чому визначили зміст Маніфесту Олександра I. Одним із виявів цієї політики стала легалізація різних видів підприємницької діяльності, підтримка приватного підприємництва. З 1806 р. власне на території колоній починається формування «особливої» економічної зони, атрибутивною особливістю якої був динамічний розвиток товарно-грошових відносин, капіталістичної економічної моделі зі всіма її складовими. Безумовно, територія Степової України, на якій облаштовувалися меноніти, не була а ні «мертвою економічною зоною», а ні, як свідчать дослідження останніх років, «нічиєю» територією [4; 5]. Після вдало проведених військових кампаній і перших заходів щодо розвитку краю, зроблених, зокрема, Потьомкіним і його послідовниками, регіон знаходився у меті – економічному, перехідному стані з тенденцією до

модернізації (особливо важлива роль в цьому відводилася містам). Проте в умовах змішаної феодальної економіки і кріпацтва потенції капіталістичної моделі не могли бути реалізовані на території автохтонних поселень, де 80 % населення залишалося сільськогосподарським [20, 183]. У зв'язку з цим сама по собі колонізація виявляла особливий експеримент, про глибину і суть якого влада, вірогідно, і не здогадувалася – про можливість розвитку капіталістичних відносин на території невеликої, окремо взятої зони. Особливий регіон багато в чому мав риси схожості із моделлю «переселенського капіталізму». Переселенський капіталізм передбачав перенесення на нові колонізовані землі форм організаційного господарства, що склалися в метрополії, у даному випадку більш прогресивного характеру. При цьому створювалася ця зона енергійними і самостійними людьми із індивідуальними інтересами і впевненістю у власних силах. Своім розвитком і емпіричним досвідом менонітські поселення продемонстрували один із законів економіки: для господарств з приватною власністю характерна вища продуктивність праці і більш динамічні темпи розвитку [21]. Ми, проте, повинні враховувати, що інші колоністи, як і меноніти, мали приблизно рівні стартові умови. «Особлива» зона менонітських поселень при цьому консервувалася не лише характерною для менонітів замкнутістю колоній (про що було сказано раніше), а була обумовлена особливою мотивацією економічної діяльності, менталітетом і релігією [22].

Для розуміння процесу розвитку особливої зони необхідно також враховувати наступне. На вимогу властей у менонітів була встановлена особлива система спадкоємства (майорат). Таким чином, на території поселень в умовах високого рівня економічного розвитку і обмеженого земельного ресурсу виникала величезна кількість вільних рук, які, завдяки наданим умовам, реалізовували себе у підприємстві. З другого боку, менш спроможна частина таких безземельних притягувалася до роботи на вищезгаданих підприємствах. Ці взаємозв'язані явища (умови особливої зони – система спадкоємства в умовах інтенсивного демографічного росту – активний сільськогосподарський розвиток в умовах приватної власності на землю – зростання промисловості) формували на території окремо взятої зони ринкову модель економіки. Важливо враховувати, що такий розвиток в рамках замкнутого простору мав свої територіальні обмеження. У зв'язку з цим з 40-х рр. XIX сторіччя менонітська експансія подолала рамки колоній.

«Особлива зона» мала обмежений термін дії. Меноніти втратили привілеї в 70-ті рр. XIX сторіччя, коли в результаті цивільної реформи вони були позбавлені статусу іноземних поселенців, права на внутрішнє самоврядування і звільнення від військової служби. У зв'язку з реформою 1861 р. також змінилися загальні економічні умови розвитку регіону, але на початковому етапі вплив реформ був незначним.

Проте до середини XIX сторіччя території менонітських аграрних поселень були розвиненими аграрними і промисловими центрами. Тут активно розвивалося сільськогосподарське машинобудування, борошномельне та інші напрями переробної промисловості. В цілому на території

Молочанських менонітських колоній нараховувалось 117 підприємств, відповідно в районі Хортицьких – 103 підприємства, що знаходилися у власності менонітів. Важливими показниками для оцінки рівня підприємництва в межах зони, що розглядається нами, є відомості про кількість господарств, повернутих до даного виду діяльності. Згідно проведенням нами підрахункам, на території молочанських менонітських колоній кожне 10-е господарство займалося підприємництвом [21, 51]. Такий високий рівень розвитку підприємництва ніс в собі значний потенціал для промислового розвитку південноукраїнських земель.

Економічне реформування і модернізація в Російській імперії відбувалися болісно. В умовах кріпосницької системи саме околиці території держави, українські землі імперії, які, являючись буфером між західними територіями і центром, були вдалою зоною для всього роду економічних експериментів. Окрім регіону, що розглядається нами, в 1817 р. в Одесі була введена система «порто-франко». Комплексна по цілях і по своїм економічним наслідкам колонізація скоро принесла позитивні результати. Перший історичний досвід Російського уряду свідчив про те, що вільні ринкові відносини і відкритість економіки ведуть до процвітання держави та є надійними механізмами її подальшого розвитку.

1. Багалій Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги по пути культуры. – К., 1899.
2. Голубуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – Київ, 1970.
3. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. – М., 1959.
4. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. – М., 1970.
5. Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1997.
6. Staples J.R. Cross – Cultural Encounters of the Ukrainian Steppe: Settling in the Molochna Basing, 1784 – 1861. – Toronto, London 2003.
7. Центральний Государственный Исторический архив Украины (далее ЦГИАУ) – Ф. 1966. – Д. 55.
8. Гагаган Л.Л. От куца до банкіра. – М., 1997.
9. Полное Собрание Законов Российской империи I – Т. XVI. – № 11 853, 11 879, 11 880.
10. Клаус А. Наши колонии: Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869.
11. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. – М., 1909.
12. Економічна енциклопедія: В 2 т. – Київ, 2000.
13. Anabaptist/Mennonite faith and economics / Ed. C. Redecop. – Waterloo (Ontario), 1994.
14. Государственный архив Днепропетровской области (далее ГАДО). – Ф. 134. – Оп. 1 – Д. 196.
15. Государственный архив Одесской области (далее ГАОО). – Ф. 6. – Оп. 1. – Д. 1892.
16. Боровой С.Я. Кредит и банки России. – М., 1958. – С. 228 – 229.
17. ГАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 167.
18. Свод законов Российской империи I. – Т. 26. – № 19492.
19. Keller C. Die deutschen Kolonien in Sudrubleland: 2 Bd. – Odessa, 1914 – Bd. 1.
20. Кузнецова О.Д. Пермякова Л.И. Лисовская Е.Г. История экономики – М., 2000.
21. Венгер Н.В. Возникновение и развитие частной предпринимательской деятельности на территории менонитских колоний первой половины XIX в. // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 2002. – С. 30 – 51.

22. Gershenkron A. *Europe in the Russian mirror* – Cambridge, 1970.

23. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Таврическая губерния. – СПб, 1849.

О.А. Бундак

РОЗВИТОК ВОЛИНСЬКОГО МІСТЕЧКА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Критерієм оцінки цивілізації у світовій та вітчизняній історичній науці є урбанізаційний процес, що пояснює великий інтерес у дослідників до проблем міст та інших населених пунктів. Перша половина ХІХ ст. ознаменована переходом від феодального до капіталістичного розвитку, що спричинило зміни в демографічних, соціальних, економічних, етнонаціональних показниках міських поселень Волинської губернії.

Актуальність теми дослідження викликана потребою об'єктивного висвітлення своєрідної групи поселень – волинського містечка першої половини ХІХ ст., яке було специфічною структурною одиницею адміністративного комплексу Південно-Західного краю Російської імперії. Історія міських поселень – одна з найістотніших граней історії людської цивілізації. Тут найінтенсивніше відбуваються процеси взаємодії людини і природи, виконуються основні виробничі функції, відпрацьовуються різні моделі управління, концентруються духовні цінності.

Історіографічний доробок із запропонованої теми є незначним. Під різним кутом зору деякі проблеми висвітлені дослідниками ХІХ – початку ХХ ст., вченими радянської доби, зарубіжними істориками, а також сучасними українськими науковцями. Використовуючи описовий підхід до висвітлення подій і фактів, науковці ХІХ – початку ХХ ст. – М. Теодорович, А. Братчиков, А. Лазаревський – зуміли передати власні враження і спостереження стосовно загального вигляду та стану міст і містечок Волині в дореформенну добу [1]. На сторінках енциклопедичних видань опублікований матеріал довідкового характеру [2]. Окремої уваги заслуговує доробок А. Вороніна [3], де йдеться про невизначеність статусу містечок. Соціально-економічний підхід до природи міст і містечок характеризує і роботи О.О. Нестеренка, В.О. Голобуцького, І.О. Гуржія [4].

В кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. на території Волинської губернії поряд з містами існували так звані «містечка», які, як правило, до офіційних міст не зараховувалися. За офіційною точкою зору, міськими поселеннями продовжували вважатися ті населені пункти, які користувалися правами на проживання в них представників так званих міських станів (міщан, купців, ремісників), а також правом на торгівлю. Тому спробуємо з'ясувати критерії оцінки понять «місто» та «містечко». Г. Шнейдер пропонував характеризувати сучасне для нього місто за такими ознаками: чисельністю і густотою населення, характером міської забудови, професійною диференціацією населення та господарськими зв'язками між його окремими групами, значенням міста як промислового, культурного та адміністративного осередку [5, 40]. Що ж до поняття «містечко», то до нинішнього часу нема серед дослідників єдиного погляду на критерії, які розмежовують ці види поселень. А. Воронін,

розуміючи містечка як особливий тип населених пунктів Південно-Західного краю, звернув увагу на невизначеність їх статусу. Хоча вони царською адміністрацією відносились до міських поселень, на його думку, вони займали проміжне становище між містом і селом. Детально аналізуючи всі аспекти фінансово-економічного життя приватновласницьких містечок, дослідник вперше відзначив, що окремі містечка за кількістю населення та деякими економічними показниками випереджали повітові міста, наприклад Полонне, Новоградволинського повіту. В. Семенов-Тянь-Шанський висловлював думки щодо необ'єктивності існуючої в царській Росії застарілої системи розподілу населених пунктів [6, 70]. До нових критеріїв оцінок міських поселень він відносив: чисельність жителів населеного пункту; частку міського населення, зайнятого не сільськогосподарським виробництвом; частку щорічного торгово-промислового обігу, що припадає на одного жителя. Саме дослідник відніс до розрядів міст ряд містечок Волинської губернії, і ще в 38 містечках він вбачав ознаки майбутніх міст.

За твердженням В. Тхора, містечка – це специфічна категорія поселень, які користувались міським правом, але за зовнішнім виглядом у багатьох випадках вони мало чим відрізнялися від сіл [7, 415]. Щодо критеріїв, за якими визначаються містечко, то О. Карліна наголошує на проблемності їх визначення і відбору [8, 82]. Джерела для висвітлення зазначеної теми не містять достатньо необхідної інформації і лише шляхом тривалого відбору розрізаних даних можна охарактеризувати волинське містечко першої половини ХІХ ст. Складність його визначення зумовлена специфікою Волинського регіону. Результатом другого (1793р.) і третього (1795р.) поділів Речі Посполитої було відходження Правобережної України до складу Росії, де запроваджувався новий адміністративно-територіальний устрій. За царським наказом від 29 серпня 1797 р., на Правобережжі було утворено три губернії: Київську, Подільську і Волинську [9, 345]. «...По сему новому разделению Волынская губерния составила из 12 городов с поветами: из семи казенных: Житомир, Владимир, Луцк, Овруч, Кременец, Ковле и Новоградволинск и 5 помещичьих: Дубно и Ровна кн.любомирских, Заславля кн. Сангушки, Острога кн.Яблоновского, Староконстантинова Ржеуского и многих местечек (Многие из таковых местечек при первом образовании губернии, ... были поветовыми городами: из них ныне достойны замечания два, лежащих в Новоград-Вольском повете: первое – Романов сенатора г.Ильинского..., другое – Любар, также прекрасно отстроено)» [10, 62].

Достовірним джерелом, яке було наслідком перепису, що проводився за наказом Велмського Сенату 10 квітня 1798 р., є «Географічне та економічне описання Волинської губернії 1798 р.» [11]. Записане в Житомирській губернській креслярні «Описання» містить докладний матеріал про кількість і розподіл населення за станом, релігійною і національною ознаками, розподіл земельного фонду в губернії, географію та агрокультуру повітів, наявність населених пунктів. Узагальнені дані по повітах дають можливість констатувати адміністративний поділ повітів наступним чином: місто, «містечко», село, «сілице», «деревня». В новоутвореній губернії було